

«Den sletteste, den nedrigste og uretfærdigste Embeds Mand»

Om prosessen mot byfogd og politimester i Christiansand Mauritz Antonius Schweder¹

Geir Heivoll, professor ved Politihøgskolen, Oslo

Abstract

The first Norwegian Chiefs of Police were appointed in the four main cities during the latter part of the 1600s. The first office was established in Trondheim in 1686, then Bergen in 1692, Christiania in 1744, and finally Christiansand in 1767.

This article deals with the establishment of the police in Christiansand, when Christian VII appointed Mauritz Antonius Schweder Chief of Police in the city. Schweder had already been appointed as a bailiff in Christiansand in 1764, and from 1767 he was both bailiff and Chief of Police. But Schweder's time in office was a turbulent one, and the conflict surrounding his office escalated so much as to finally end in the retraction of his professional appointment by the Supreme Court in Copenhagen. This article focuses on the trial against Schweder: the many accusations against him, his defense, and the ruling of the Supreme Court, thereby shedding light on a lesser known part of the legal history of the early Norwegian Police.

Keywords

Legal history, police, Chief of Police, Mauritz Antonius Schweder.
Rettshistorie, politivesen, politimesterembetet, Mauritz Antonius Schweder.

1. Innledning

Som den siste av de fire norske stiftsbyene fikk Christiansand et eget politivesen den 8. mai 1767.² Det skjedde ved at Christian VII utnevnte Mauritz Antonius Schweder (1727-1795) til politimester i byen (Wessel-Berg, bd. 2 s. 427).

1. Title in English: 'The plainest, meanest, and most unjust official': the lawsuit against Mauritz Antonius Schweder, Mayor and Police Chief of Christiansand.
2. Takk til Henrik Stevnsborg, Gert Johan Kjelby og Roger Tronstad for å ha kommentert et utkast til denne artikkelen.

Schweder var født i Gjerpen som sønn av fogd i Bratsberg amt Jochum Schweder og Rachel Johansdatter Korn. Etter å ha vært privat student i Christiania livnærte han seg som kjøpmann, og i 1761 giftet han seg med Cassandra Brockenhuus Bonde (1729-1782). Cassandra Bonde var født i Fredrikshald, men flyttet tidlig til Christiania (Klitgaard). Der fikk hun rykte som løsaktig (Klitgaard, Finne-Grønn). Det som fremfor noe kom til å få mye å si for Schweders liv, var at hun på 1750-tallet hadde vært en av Frederik den Vs elskerinner. Tre år etter ekteskapet mellom Schweder og Bonde var inngått, den 8. februar 1764, erindret han cancelliet om «et kongelig løfte om embetsbefordring» (Finne-Grønn). Mindre enn én måned senere, 2. mars 1764, utnevnte Frederik den V – Cassandras tidligere elsker – Schweder til byfogd i Christiansand. Kort tid etter utnevnelsen, 7. april 1764, ble han examinatus juris (Falck-Jensen og Hjort-Nielsen).³ Som vi skal se, var ikke dette siste gang Schweders karriere var gjenstand for oppmerksomhet i København.

Etter utnevnelsen og avlagt eksamen, flyttet Schweder og Cassandra Bonde til Christiansand.⁴ Schweders forgjenger i byfogdembetet, assessor Lorentz Fischer (byfogd i Christiansand fra november 1762 til desember 1763),⁵ hadde da allerede kontaktet København om politiforholdene i byen. Fischer mente at byfogdembetet ga for lave inntekter, og hadde bedt om at det ble gjort noe med avlønningen, all den tid han måtte utføre oppgaver som i de andre stiftsbyene hadde blitt lagt til egne embeter (Ordahl). Fischer fikk innvilget en lønnsøkning på 50 riksdaler fordi han måtte ta seg av politioppgavene, noe som ifølge ham selv skyldtes at «ingen aparte politimester er her paa stedet».⁶ Politimestertittelen fikk han likevel ikke.

Men det gjorde altså Schweder. Frederik den V døde i 1766. Det var derfor hans sønn og etterfølger, Christian den VII – eller snarere hans rådgivere og cancelliet – som stod for utnevnelsen. Schweder var nå både byfogd og politimester i en og samme person. Det var likefullt to ulike embeter, formelt sett.⁷ Det har nok ikke alltid vært like enkelt å skille mellom gjerningen som byfogd og politimester, men siden embetene var samlet hos én person kom antagelig ikke konflikte-

3. Om den juridiske eksamensordningen, se Knudsen.

4. Borgerrulle for Kristiansand 1641-1820 s. 142.

5. Borgerrulle for Kristiansand s. 140.

6. Reskript til stiftsbefalingsmannen i Christiansand av 1. juli 1763, se Wessel-Berg bd. 2 s. 350.

7. Ifølge forordning om politiens administration av 22. oktober 1701 post 1, § 6 skulle politimesteren føre egen protokoll.

ne om jurisdiksjongrensener opp i dagen på samme måte som der de var fordelt på flere hender.

Det var uansett ikke formelle grenser mellom byfogd- og politimesterembetet som kom til å by på størst utfordringer for Schweder i tiden etter han kom til Christiansand. Kort tid etter han tiltrådte som byfogd kom han på kant med befolkningen, og spenningene mellom ham, hans overordnede og byens borgerskap bare økte i tiden som fulgte. Klagene på hans embetsførsel økte i omfang og intensitet, helt frem til det ble innledet prosess mot ham. Denne prosessen steg til et slikt nivå at han til sist ble fradømt både embetet som byfogd og som politimester, og det i Danmark-Norges øverste rettsinstans, Højesteret i København.

I denne artikkelen skal vi først se på noen grunntrekk ved det politivesenet som vokste frem i Danmark-Norge fra 1680-tallet, og i Christiansand fra 1767. Etter det skal vi vende fokuset mot Schweder. Vi skal se nærmere på de anklagene som ble rettet mot ham, behandlingen av saken i den undersøkelseskommissjonen som ble oppnevnt, Overhofrettens dom, og til sist Højesterets dom, som satte punktum for karrieren som byfogd og hans korte periode som politimester. Avslutningsvis følger en vurdering av Schweders virke som politimester og byfogd i Christiansand, og av hvilken betydning prosessen mot ham har i dag.

2. Etableringen av et politivesen i Danmark-Norge

Variasjoner over ordet «politi» har lange tradisjoner i europeisk stats- og styringshistorie. Det kom inn i de europeiske språk på 1200-tallet, og ble en del av de fremvoksende territorialstatenes administrative vokabular fra 1300-1400-tallet og utover på 1500-tallet, slik som i de tyske Reichspolizeiordningen og enkeltstatenes politireguleringer (Kneemeyer, Weber, Härter og Stolleis).

Men det var først fra 1600-tallet at politi gradvis ble forbundet med en offentlig institusjon, med egne embeter, stillinger og funksjoner; med et politivesen. Ludvig XIVs utnevning av juristen Gabriel Nicolas de La Reynie til Lieutenant general de police i Paris i mars 1667 regnes gjerne som et historisk utgangspunkt.

Det dansk-norske eneveldet ble antagelig påvirket av utviklingen i Paris, og var relativt tidlig ute med å opprette et eget politivesen (Mührmann-Lund).⁸ Allerede i 1682 ble den første politimesteren i Danmark-Norge, underoffiser og embetsmann Claus Rasch, utnevnt i København (Stevnsborg). De formelle rammen rundt embetet var vage og vide. Rasch fikk riktignok en kortfattet instruks i

8. Til sammenligning ble den første politimesteren i Stockholm, juristen Henric von Sivers (Liljensparre), ikke utnevnt før i 1776.

1683 og en mer omfattende regulering kom i 1691, men det var en utbredt oppfatning at politifeltet ikke kunne reguleres på noen entydig og vedvarende måte. I fortalene til Christian Vs Danske Lov (1683) og Norske Lov (1687) ble det fremholdt at det som vedgikk politien ikke egnet seg for regulering i lovbøkene, ettersom dette var et reguleringsområde nært forbundet med tid og sted, og som stadig ville kunne trenge endringer. Samme sted ble det likevel annonsert at man ville utgi en egen politilovbok. Men en slik lovbok kom aldri, og dette bidro antagelig (ytterligere) til å gi politifeltet et visst uavklart preg gjennom store deler av 1700-tallet, rettslig sett. Det uavklarte fulgte ikke minst av at man gikk og ventet på at den annonserte politilovboken skulle komme. Så sent som på slutten av 1760-tallet ga generalprokurør Henrik Stampe uttrykk for at noen spørsmål ikke kom til å bli avklart før man hadde fått på plass en lovbok for politisakene (Stampe, V s. 487).

Nå kom det likevel en lang rekke politireguleringer fra slutten av 1600-tallet og utover 1700-tallet. Den viktigste av dem, hva gjelder selve politivesenets organisering og virksomhet, var forordningen om politiets administrasjon fra 22. oktober 1701, som var ment å gjelde for politivesenet i Danmark. Ifølge forordningen skulle politimesterens hovedfunksjon være å «have tilbørlig Opsyn med, at alle Forordninger, Politien vedkommende [...] af alle og enhver uden nogen Persons Anseelse allerunderdanigst efterleve». I sin materielle del var den delt i tolv kapitler, etter de samfunnsområder politivesenet skulle virke på. Politimesteren hadde oppgaver i (I.) geistelige saker (religionsutøvelse mv.), forhold knyttet til (II.) hellig-, fest- og bededager, (III.) ærbarhet og seder, (IV.) fremmede og løsgjengere, og (V.) skikk og orden generelt. De skulle (VI.) våke over torvene, og (VII.) gatene, (VIII.) vannvesenet, (IX.) kjøp og salg, (X.) laugene, (XI.) vekterne, lyktene og brannvesenet og (XII.) reisende. Politimesteren skulle også dømme i mindre alvorlige overtredelser av politilovgivningen. Hovedregelen var at alle politiovertredelser med straff opp til og med fire lodd sølvs verdi kunne politimesteren selv pådømme (Kjelby). Politimesteren kunne også anta betjenter, og utarbeide instruksjer for dem.

Det gikk ikke så mange årene før de første norske politimesterembetene ble opprettet. Dette skjedde i de fire norske stiftsbyene fra andre halvdel av 1680-tallet. Den første politimester i Norge var byborger Peder Paulsen som ble utnevnt til politimester i Trondheim i 1686. Deretter kom det første politimesterembetet i Bergen i 1692, da apoteker Henrik Blat ble utnevnt til politimester der. Christiania fikk sitt politimesterembete først i 1744, da prokurator Mathias Hansen Stub ble utnevnt til politimester. Den siste stiftsbyen, Christiansand, fikk så sitt politimesterembete med utnevnelsen av Schweder i 1767.

De norske politimesterembetene fikk gradvis egne reguleringer, som i stor grad ble basert på 1701-forordningens form og innhold. Bergen fikk sin egen anordning allerede i 1710, og en politimesterinstruks i 1746, som senere også ble gjort gjeldende i Trondheim. Og Christiania fikk en regulering i 1745. I de andre norske kjøpstedene skulle byfogdene ta seg av politiopp gavene, og på landet var slike typer oppgaver lagt til fogdene, med stiftsamtmannen som dømmende instans. Fra 1738 ble 1701-forordningen gjort gjeldende «som regel og rettesnor» for alle norske kjøpsteder uten egne politireguleringer.⁹

3. Politivesenet i Christiansand

Da Schweder ble utnevnt til politimester i Christiansand, fantes det altså egne politireguleringer og instruks for de største norske stiftsbyene.¹⁰ Christiansand fikk ingen slik regulering sammen med embetet.¹¹ Men byen var likevel ikke uten regler for det nyetablerte politivesenet. I reskriptet fra 8. mai 1767 fantes noen regler, og prinsippene og reglene i 1701-forordningen fortsatte å gjelde etter opprettelsen av politimesterembetet.

Det var derfor en svært omfattende oppgaveportefølje Schweder skulle stå ansvarlig for. Men han var ikke alene om politiopp gavene. I reskriptet av 8. mai 1767 bestemte kongen at byen skulle ha to betjenter. I tillegg ble det opprettet en politidomstol (politirett) sammen med politimesterembetet. Stiftsamtmannen skulle være preses i politiretten, som ellers skulle bestå av festningskommandanten, sjøinnrulleringssjefen og en av byens 12 menn. Politiretten skulle dømme i de alvorlige politisakene og var ankeinstans for dommer avsagt av politimesteren. Avgjørelser i politirettene kunne ankes til Overhofretten i Christiania, og eventuelt helt til Højesteret i København. Politiretten skulle også ta betjentene i ed og approbere politimesterens instruks.

Selv om Schweder var utnevnt til kongelig embetsmann befant han seg altså midt i et formelt, og uformelt, nettverk av lokal øvrighet. Det lå i kortene at han som byfogd og politimester måtte forholde seg til sine overordnede, ikke minst til politiretten, og han måtte forholde seg til tilgrensende offentlige embeter, slik

9. Reskript til stattholderen i Norge av 8. august 1738, se Wessel-Berg bd. 1, s. 698-699.

10. Det finnes relativt lite forskning på det tidlige norske politivesenets fremvekst generelt, og i Christiansand spesielt, se likevel Heivoll, Ellefsen, Valen-Sendstad (Christiania/Oslo), Supphellen (Trondheim), Fossen og Ertresvaag (Bergen) og Ordahl (Christiansand).

11. Politimesterembetet i Christiansand fikk egen instruks i 1776, se Wessel-Berg bd. 2, s. 669-678. Se noe nærmere om instruksens tilblivelse i Ordahl s. 8-9.

som magistraten. Men de formelle grensene mellom embetene var ikke alltid like klare. Selv om NL 3-4-5 opprinnelig påla kjøpstedenes magistrat å holde «god skik og politie» i byene, argumenterer Aschehoug for at politimestrene kom til å «indtage en uafhængigere Stilling» ovenfor magistraten (Aschehoug, s. 140-143). Formelt sett er dette kanskje riktig, i alle fall etter hvert. Men uavhengigheten kan nok diskuteres. I både Trondheim, Bergen og Christiania engasjerte magistraten seg på ulike måter i politispørsmål og det oppstod flere konflikter mellom magistratene og politimestrene (Valen-Sendstad, Supphellen, Fossen og Ertresvaag, Ellefsen). En må også huske på at 1701-forordningen post I, § 10 påla magistratene i byer uten egen politimester å bistå med enkelte av politioppgavene. Uklarhetene i jurisdiksjongrensene lå også i forholdet mellom politimesteren og stiftsamtmannen. 1701-forordningen la i post I § 8 opp til at politimestrene kunne tiltales for politidomstolene for forbrytelser og misligheter i deres embetsutførelse. Men selv om stiftsamtmannen var preses i politiretten hadde han ikke selv formell myndighet til å gi politimesteren befalinger eller omgjøre hans beslutninger i enkeltsaker (Aschehoug). Når det gjaldt administrative avgjørelser ser dette ut til å ha vært noe annerledes. Her stod politimesteren formelt under stiftsamtmannen (Aschehoug). Selv om politimesteren skulle anta betjenter, fremgikk det av reskriptet fra 8. mai 1767 at betjentene skulle foreslås av stiftsamtmannen og de skulle av ham «erkjendes at være redelige og uberygtede Folk». Og i et reskript fra 8. desember 1769 til stiftsbefalingsmannen i Trondheim het det at politimesteren i tvilsomme saker skulle henvende seg til stiftsamtmannen og utbe hans resolution, «hvilken han da med vedbørlig Ærbødighed og Hørighed havde at efterleve» (Wessel-Berg bd. 2, s. 477-478).

Politimesteren måtte også forholde seg til byborgerne og andre innbyggere i byen, fra høy til lav, og til en viss grad også til befolkningen utenfor byen, bøndene. Bøndene kom i ulike sammenhenger til byen, ikke minst for å tilby sine landbruksvarer på byens torv, innen rammene av et ganske detaljert regelverk. Christiansand var mot slutten av 1700-tallet en by på mellom 3000 og 4000 innbyggere; et livlig og virksomt samfunn, og et sentrum i landsdelen.¹²

4. Undersøkelseskommisjonen

Det gikk ikke lang tid før Schweder hadde viklet seg langt inn i dette nettverket av lokale relasjoner og maktforhold. Han førte flere saker for politiretten, og iføl-

12. Folketallet var rundt 3000 omkring 1780, men steg de følgende årene. Ved folketellingen i 1801 hadde Christiansand 4816 innbyggere, se Steen s. 320 og s. 434-435.

ge Ordahl røk han uklar med en rekke innflytelsesrike menn i byen fordi han med så stor kraft gikk inn for at mer eller mindre populære lover skulle holdes (Ordahl, s. 24).

Allerede i 1767, samme år som han ble politimester, ble han suspendert av Lorentz Fischer, som på den tiden var konstituert stiftsamtmann (Sundt, s. 269). Det ble nedsatt en kommisjon, som endte med å oppheve suspensjonen. Schweder ble tilkjent en «reperation» og Fischer ble idømt saksomkostningene (Sundt). Kommisjonens dom ble opprettholdt av Overhofretten i 1770, og Schweder gjenopptok sine embeter.¹³

Men Schweder kom på kant også med den neste stiftsamtmann i Christiansand, Hans Hagerup (1717-1781). Hagerup ble utnevnt til stiftsamtmann i Christiansand stift etter Fischer, også det i 1767. Og Hagerup kom også utenfra. Han tilhørte en gammel Trondheimsslekt og var sønn av biskop Eiler Hagerup d.e. Han hadde blitt examinatus juris i 1736, samme år som det juridiske embetsstudiet ble etablert. Og før han kom til Christiansand hadde han vært både viseamtman og amtmann i Nordland.

Hagerup beskyldte Schweder for «forstilt nidkjærhet» i tjenesten (Ordahl, s. 24). Og i 1770 sendte han en klage til København. Denne klagen ledet til at det 20. april samme år ble oppnevnt en kongelig kommisjon til å undersøke Schweders embetsførsel. Kommisjonen bestod av kancellieråd Severin Brønstorff og mynsterskriver Hans Abel. Ikke lenge etter ble Schweder igjen suspendert fra sine embeter, og Abel konstituert i hans sted (Ordahl, s. 25).

Kommisjonens mandat var å «undersøge og paakiende Schweders angivne egennyttige og vrang Forhold i hans Politie Mester Embede».¹⁴ Disse forholdene skulle bestå i at han etter stiftsamtmannens og politirettens ordre ikke hadde villet benytte seg av en av byens politibetjenter, Hans Bruun, og til og med gitt ham avskjed. Han hadde dessuten «været Byens Indvaanere til stor besvær med sin Egennyttighed», dels ved å presse penger av uskyldige folk uten å melde sakene for politiretten, dels ved å anlegge saker for politiretten som ikke kunne løses i minnelighet, for deretter å selv sørge for nettopp dette på egenhånd. Han skulle også ha handlet «meget partisk i hans Inquisition om Maal og Vægt», på den må-

13. Denne dommen ble stadfestet av Højesteret ved en dom av 7. mars 1774.

14. Mandatet er beskrevet i Overhofrettens dom, se Riksarkivet, Overhoffretten 1667-1797, Domsprotokoll, 1772, s. 78-79. Sitatene i det videre er fra assessor Juells beskrivelse av undersøkelseskommisjonens mandat i Højesterets dom 20. oktober 1773.

ten at han hadde forfulgt noen overtredelser men «seet igiennem Fingere med andre».

Mens undersøkelseskommissjonen arbeidet ble mandatet stadig utvidet. Den 8. juli 1770 ble de pålagt å også undersøke og påkjenne Schweders «Overtrædelser imod Kongelige Befalinger og Opsætsighed imod Stifftamtmanden». Den 12. oktober 1770 fikk de beskjed om å også undersøke hans virksomhet som byfogd, og 10. juli 1771 ble de pålagt å se nærmere på «hans Behandling i Stine og Malene Grøndals Boer, og hvorvidt han for samme bør aflegge Rede og Rigtighed».

Den 12. august 1771 kom kommisjonens dom. Schweder ble fradømt begge sine embeter, og pålagt å betale en mulkt på 250 riksdaler til de fattige i Christiansand, og samme beløp til justiskassen. For hans oppsetsighet mot Hagerup skulle han betale 50 riksdaler til hospitalet i Christiansand og samme beløp til justiskassen. I tillegg måtte han innsende et regnskap med bilag over inntekter og utgifter i Malene og Stine Grøndals boer til det kongelige rentekammer i København. Hvis ikke han gjorde det, skulle han betale ca. 478 riksdaler til den kongelige kasse. Han skulle også dekke saksomkostningene på ca. 600 riksdaler.

5. Overhofrettens dom

Men saken var på ingen måte avsluttet med dette. Allerede den 8. mai 1770 hadde Hagerup konstituert prokurator Mølmarch¹⁵ som aktor for å tiltale Schweder for hans forhold i begge embeter, og bringe saken inn for Overhofretten i Christiania.

Tiltalen mot Schweder inneholdt en rekke anklagepunkter, som gjaldt forbrytelser både i hans virke som byfogd og politimester. Han ble tiltalt for å ha latt være å undersøke nærmere om gjerningsmennene bak en del falske «banco Seddeler», for å ha avsagt dommer for penger, for å tilbakeholde politibetjentene deres lønn og for å ha drevet med pengeutpressing. Han ble også tiltalt for misligheter ved skifter og dødsbo, og han skulle ha utsatt arrestanter for ulovlig tortur. Tiltalen omfattet også «dristige og formastelige Udtryk imod faldende Resolutioner», og «Opsætsighed imod hans foresadte Superieur, Stifftamtmand Hagerup».¹⁶

15. Jeg har ikke funnet ut hvem dette var. Spørsmålet er om navnet «Mølmarch» som det vises til i Højesterets dom fra 1773 er feilskrift for prokurator Andreas Mølbach, som ble mye brukt i Christiansand på denne tiden, blant annet i saker der Schweder var involvert. Takk til Roger Tronstad for disse opplysningene.

16. Sitat fra assessor Juells gjengivelse av tiltalen fra Højesterets dom 20. oktober 1773.

Men det tok lang tid før Overhofretten tok stilling til saken. Først den 16. juni 1772 kom dommen.¹⁷ Den var langt mildere enn i undersøkelseskommissjonen. Mulkten var lavere, og fremfor alt: Overhofretten kom til at Schweder skulle få beholde sine embeter.

Dette var et resultat verken Hagerup eller myndighetene i København kunne leve med. På kongens ordre ble prokurator for Højesteret Ole Bang (1731-1789) oppnevnt som aktor, med oppdrag å bringe saken inn for Højesteret og prosedere den der (Hjort-Nielsen).¹⁸

6. Saken kommer opp for Højesteret

Saken kom opp for Højesteret i København i oktober 1773.¹⁹ Bang startet sin prosedyre lørdag den 16., og fortsatte den 18. og 19. oktober. Til sist la han ned påstand om at Overhofrettens dom dels skulle bekreftes, dels endres og skjerpes. Endringen og skjerpelsen lå først og fremst i at Schweder måtte fradømmes begge sine embeter. Han skulle også legge frem et ordentlig regnskap for skiftet av Stine og Malene Grøndals boer. Hvis han ikke gjorde det, måtte han betale det hele og fulle beløp etter auksjonsforretningen til kongens kasse, noe Bang mente beløp seg til 478 riksdaler.

Schweder var til stede under deler av forhandlingene, men ikke gjennom det hele. Det var prokurator for Højesteret Peter Uldall (1743-1798) (Hjort-Nielsen), som talte hans sak. Uldall anførte at det hadde blitt gjort flere saksbehandlingsfeil under prosessen mot Schweder. For eksempel viste han til en forordning av 19. januar 1692, om «hvor og inden hvad tid Politimesteren og hans Betiente til deres politieforretninger skal svare m.v.» og som la til grunn at klager på en politimesters behandling av en sak måtte inngis innen en viss tid (tre måneder). Han viste også til NL 1-14-1 og påpekte at «Schweders Opførsel burde være paataalt paa fersk Rod», og til NL 1-13-22 «hvoreffter Vidner paa Ord ikke maae føres effter Aar og Dag», samt flere andre feil, som vi straks skal komme tilbake til. På denne bakgrunn nedla han den 20. oktober påstand om at Overhofrettens dom dels skul-

17. Riksarkivet, Overhoffretten 1667-1797, Domsprotokoll, 1772, s. 78-79.

18. I tiden etter Overhofrettens dom, men før saken kom opp for Højesteret, skal Schweder ha gjort seg skyldig i flere overtramp og ulovligheter. Både magistraten og Hagerup skrev til kanselliet og ba om at han enten måtte forvises eller nektes å «skrive noe for almuen», se Finne-Grønn.

19. Højesterets protokoll, dom av 20. oktober 1773, Riksarkivet i Danmark, Digitalarkivet. Om ikke annet fremgår er sitatene i det videre hentet fra en transkribert versjon av dommen gjort av Håkon Aasheim.

le bekrefte, dels settes til side. Kjernen i påstanden var at undersøkelseskommissjonens dom skulle settes til side og Schweder frikjennes. Han krevde også «Reparations og Regresses Erholdelse».

Samme dag kom Højesterets dom. Førstvoterende assessor Juell avviste Schweders påstand om at hans forhold skulle vært påtalt like etter de hadde funnet sted. Ifølge Juell kunne disse reglene ikke komme i betraktning, fordi man her stod overfor en «publique action, ordineret af hans Mayestet selv, der kan actionere en Betient paa hvad Tid han behager».

Juell fant det bevist at Schweder hadde gjort seg skyldig i en rekke forbrytelser, som byfogd og som politimester. Juell mente at han som byfogd, i 1766, hadde torturert Magnild og Berthe Andersdøttre, som var mistenkt for tyveri. Han hadde pålagt dem «Haandkløver» og latt dem «gruelig medhandle». Under sin prosedyre hadde Uldall hevdet at vitnesbyrdene som hadde blitt ført i denne sammenheng ikke kunne høres på grunn av NL 1-13-20, hvor det het at «Intet udædisk Menniske, eller nogen anden, som forvunden er for nogen Uærlig Sag, Tyveri, Forræderie, eller Troldom, skal staa til troende i Vidnisbyrd, eller i andre Maader, i hvad de ville sige og vidne paa nogen». Men denne innsigelsen ser det ut til at Juell ikke tok noe hensyn til. Dernest fant Juell det bevist at Schweder hadde «taget Stik Penge for Domme». I en av disse sakene skal rådmann i Christiansand, Lars Arendrup, ha avgitt en vitneforklaring. Uldall hadde anført at denne forklaringen ikke kunne være gyldig, fordi den stred mot NL 1-13-6. Arendrups vitneforklaring var kun avgitt skriftlig, og han hadde heller ikke selv lest den opp for kommisjonen. Juell mente at «Commissariene heri har forseet sig», men siden Schweder aldri hadde nektet at underskriften på vitneforklaringen var fra Arendrups hånd, «bliver denne exception ikke af stor Betydenhed». Juell mente videre at Schweder hadde gjort seg skyldig i misligheter i forbindelse med skiftebehandlinger i Ottermans dødsbo og i «Delinqventinderne Stine og Malene Grøndals Boer». Og da det ble innført et generelt brennevinsforbud, men med mulighet for å søke tillatelse til slik brenning fra magistraten, mente Juell at Schweder skulle ha oppfordret flere til å ikke søke tillatelse. Så lenge de holdt seg inne med ham skulle det gå bra.²⁰ Endelig fant han at Schweder hadde «negligert at gjøre Undersøgning om Giernings Mændene til adskillige falske banco Sedler, som blev ham leverede». Ikke bare det, han fant det bevist at Schweder «(ver-

20. I reskriptet fra 8. mai 1767 ble forordningen av 8. mars 1757 om «Misbrug med brennevinsdrik at afskaffe, med videre, i Norge» fremhevet som et sentralt hjemmelsgrunnlag for politimesteren.

timod 6. 18. 3. har leveret Guttorm Siverson en falsk banco Seddel tilbage igien, endskiønt denne opgav af hvem han havde faaet den».

Uldall hadde anført at alle forbrytelsene som Schweder angivelig skulle ha gjort seg skyldig i som byfogd, var forhold han ikke kunne dømmes for, rett og slett fordi vitnene i disse sakene hadde blitt avhørt *før* undersøkelseskommisjonen hadde fått i oppgave å undersøke hans virke som byfogd. En utvidelse av mandatatet kom først 12. oktober 1770. Kommisjonen hadde med andre ord gått utenfor sin kompetanse, noe som måtte medføre at alle vitneavhør gjort før denne datoen var ugyldige. Men heller ikke denne innsigelsen mente Juell kunne føre frem. Det var riktig at en utvidelse av mandatet først kom den 12. oktober, men siden Schweder selv var til stede på dette tidspunktet og kunne lagt frem det som var nødvendig for å renske seg, og at han for Overhofretten hadde fått tillatelse til å fremlegge nye dokumenter, kunne denne innvendingen ikke føre frem.

I embetet som politimester hadde Schweder også gjort seg skyldig i en rekke forbrytelser, mente Juell. Flere vitner, blant annet medlemmer av Christiansand politirett, hadde under sakens gang forklart at han «offte paa egen Haand har afgjort Politie Sager, som vare over 4 Lod Sølv Værd», og at han «for Politie Retten har truet fattige Folk, at dersom de ikke betalte de bøder han paastod, skulde han, endskiønt Politie Retten friekjendte dem, forfølge dem til Ober Hof Retten». En gang hadde han beslaglagt en vekt (en «bismer»), hvorpå han hadde forestilt eierne «at deres halve boeslod var forbrudt formedelst denne Bismers Antreffelse hos dem, hvorudover de af Frygt betalte ham 14 rd: for at han ikke skulde gjøre dem ulykkelige». I politiprotokollen fremgikk det imidlertid at «Schweder ikke har betalt meere i Politie Cassen for denne Bismer, end de almindelige bøder 2 rd». En dag hadde han tatt en kramkiste fra eieren og ville ikke la ham få den tilbake før han betale Schweder 6 riksdaler. Og en gang skulle han ha innhentet og stanstet noen bønder med kveg like utenfor byen fordi «de, effterat de havde hørt, at Politie Mesteren af selvtagen Myndighed, havde sadt en meget lav taxt paa hvad Qvæg der blev solgt i byen, ikke vilde reise derind med det, men vende tilbage hiem igien». Schweder skal da «under Navn af bøder udpresset af dem 11 rd., hvoraf han intet har beregnet Politie Cassen til Indtægt». Uldall avviste denne siste saken med henvisning til en post i Christiansands byprivilegier som forbød alle i byens distrikt å selge kveg eller andre «virkede eller avlede Vahre» andre steder enn i Christiansand. Men heller ikke denne innsigelsen la Juel vekt på, fordi «bønderne ikke reiste tilbake for at sælge det andensteds, men alleene for at føre det hiem igien». Endelig skulle han en gang ha fått en av politibetjentene til å narre «en Kniplings-Kræmmer ind i hans Huus, da Schweder anholdt hans Vahre og paastod Bøder af ham». Siden hadde man hørt av folk i det huset hvor knip-

lingskremmeren holdt til «at han maatte give ham [Schweder] 10 rd: førend han kunde faae sine Vahre igien».

Når det gjaldt Schweders oppførsel overfor kolleger og overordnede i Christiansand, mente Juell at han var skyldig i «foragtelige Tale om en Kongelig Resolution». I forbindelse med at en mann i Christiansand hadde mottatt kongelig resolusjon i en sak, skal Schweder ha uttalt at «naar slige Resolutioner kunde udvirkes, behøvedes hverken Lov, eller Forordninger, imod hvilke Resolutionen var stridende». Og når det gjaldt hans «Opsætsighed imod Stifftamtmand Hagerup», bestod denne i at Schweder hadde instruert politibetjentene «[...] til Ulydighed imod Stifftamtmanden», og i at han i strid med Hagerups ordre hadde avsatt politibetjent Bruun, selv om dette bare kunne gjøres av politiretten. Han hadde også kommet med «adskillige fornærmelige Udtalelser» om Hagerup.

Det var en massiv dom fra Juells side. For alle disse mange og store forbrytelser mente han at Schweder vel fortjente å bli dømt etter en forordning av 23. oktober 1700 om forbud paa Skienk og Gave at give og tage. Men på grunn av ulike omstendigheter fant han at denne likevel ikke kom til anvendelse. Han viste blant annet til at det hadde blitt begått «adskillige formalitets Feil» under sakens gang, og at det synes å «være Straf nok for ham, at han effter [NL] 1. 1. 5. og 1. 5. 3. tilfindes at miste sine Embeder, samt at giøre Rede og Rigtighed for Stine og Malene Grøndals boer.»

Neste assessor var Bornemann. Han hadde heller ikke latt seg overbevise av de mange anførsler om saksbehandlingsfeil Schweder hadde kommet med. Når det gjaldt påstanden om at undersøkelseskommissjonen ikke hadde hatt kompetanse til å avhøre vitnene som uttalte seg om hans utøvelse av byfogdembetet, viste han til at man «jo af de seenere Commissiorier [ser], at hans May:ts Villie har været, at al hans Omgang i hans Embeder skulde undersøges». Kongen vil ikke at en embetsmann skal «misbruge sin autorité til at udsue Undersaatterne», noe Bornemann mente måtte bety at «Allerhøystsamme derved tacite ratihaberet Commissariernes foregaaende Opførsel heri». Dessuten mente han at kommisjonens mandat hadde vært så vidt formulert at «den gjerne kan extenderes til hans Forhold i Byefoged Embedet», og at det dessuten ikke var «mueligt for Cancelliet at udfærdige Ordre om expresse at undersøge andet end det som Stifftamtmand Hagerups Klage meldte om [...]».

Bornemann mente at Schweders forbrytelser kunne deles inn i tre klasser: «Voldsomhed, Egenraadighed og Egennyttighed». Voldsomheten hadde kommet til uttrykk i den tortur han hadde utøvet mot Magnild og Berthe Anders døttre, og bare denne ene forbrytelse var etter hans syn nok til å fradømme ham embetet som politimester, med hjemmel i NL 1-1-5. Hans egenrådighet og unnlattelse av

plikter viste seg i saken om de falske bank sedlene, der han etter en forordning av 8. mars 1737 og politianordningene var pliktig til å iverksette etterforskning. Han hadde dessuten, i strid med NL 6-18-3, levert tilbake en av de falske sedlene. Hans egennyttighet mente Bornemann tydelig var lagt for dagen ved at han hadde tatt «Stikpenge af Arendrup for at afsige Domme om Natten», men også «ved hans Omgang i hans Politie Mester Embede». Forbrytelsene i politimesterembetet gikk særlig ut på at han på egenhånd, og i strid med stiftsamtmannens resolution, hadde avsatt politibetjent Bruun. Dette så han på som «en Dristighed [...] uden lige, da ey engang her i Kiøbenhavn, hvor Politie Mesteren har saa meget større Myndighed, nogen Politie Mester har tordet understaae sig dertil, saasom Politie betientere alleene for Forseelser kan dømmes fra deres Embeder.» Han pekte også på at Schweder «paa eengang har holdet, foruden en Politie Fuldmægtig, 3 betientere», selv om politireguleringen for Christiansand uttrykkelig tillot kun to betjenter og slett ingen fullmektig. Schweder hadde i det hele tatt misbrukt sitt embete «til at udsue Byens Indvaanere», noe som ikke minst fremgikk av den måten han hadde behandlet de tidligere nevnte bøndene «[...] som han nødte til at reise til byen for at tage deres Creature, og af hvem, han under Navn af bøder, udpresede 11 rd».

Assessor Debes var i hovedsak enig med Juell og Bornemann i de faktiske og rettslige forhold: «Schweder er vist den sletteste, den nedrigste og uretfærdigste Embeds Mand, og det vilde være at begaae injustice, ifald man maintenerte ham i hans Embeder», mente han. Og som de foregående dommerne fant han en rekke forbrytelser bevist. Politimesterembetet hadde Schweder «brugt til at udpresse Bøder af eenfoldige Folk, som de enten slet ikke vare pligtige at udreede, eller som dog langt fra i sig selv vare saa høye, som de han har imodtaget, hvilke han for den største Deel har puttet i sin egen Lomme, uden derfor at gjøre Regnskab til Politie Cassen». Men Debes' votum skilte seg fra de foregående på ett viktig punkt, nemlig når det gjaldt straffereaksjonen. Debes anså at Schweder burde fradømmes ikke bare sine embeter men også sin boslodd, noe han mente fulgte av NL 1-5-3, som anviste dette som reaksjon blant annet der en embetsmann av gunst eller gave «Giver [...] en uretfærdig Dom ud».

Assessor Treschow var for det meste på linje med de foregående dommerne. Han fant heller ikke at Schweders påstand om at undersøkelseskommissjonen ikke hadde hatt kompetanse til å avhøre de tidligere nevnte vitnene, kunne føre frem. Han hadde i denne forbindelse et prosessuelt poeng, nemlig at Schweder måtte sies å ha gitt avkall på denne anførselen, da han jo ved sin påstand for Overhofretten «ey har paastaet Sagen hiemviist, men endelig paakiendt.» Heller ikke innsigelsen mot Arendrups skriftlige vitneforklaring, kunne føre frem. Når det

gjaldt straffereaksjonen, og spørsmålet om Schweder skulle ha sitt boslodd forbrudt, var han ikke enig med Debes. Han var her med på linje med Juell og Bornemann, «paa den Forandring nær, at Schweders Forhold i Conclusionen tillegges epithet af dristig, som meere passende, istedenfor uretfærdig».

Debes fikk med seg noen av de andre dommerne – Anchersen, Cortsen og Seidelin – i konklusjonen om at Schweder også skulle ha sitt boslodd forbrudt, men det var ikke nok til å få flertall for dette synet. Foruten Bornemann sluttet også Koren, Reiche, Hoppe, Hielmstjerne og Juell Wind seg til Juell og Threshows syn. Resultatet ble med det at rikets øverste rettsinstans fradømte Schweder både hans embete som byfogd og som politimester.

7. Avslutning

Højesterets avgjørelse var en knusende dom over Schweders embetsgjerning, og langt på vei over hans person. Men det virker ikke som dette har knekt ham. Han skal ha sagt at alt bare var bagateller og at undersøkelseskommissjonen hadde overilet ham, slik at han ikke hadde fått forsvart seg (Sundt, s. 271). Cassandra forlot ham allerede i 1770, men selv fortsatte han å bo i Christiansand og virket som prokurator (med og uten bevilling) frem til han døde den 14. september 1795.²¹

Selv om Schweder selv skal ha bagatellisert prosessen mot ham, er det liten tvil om den tegner et nokså negativt bilde av hans liv og levnet som embetsmann i Christiansand. De mange klagene, vitneforklaringene og rettsavgjørelsene, forteller om en lang rekke grove overtramp og misligheter. De gir inntrykk av en mann preget av en form for grenseløshet, kanskje særlig i sin higen etter økonomisk vinning, men også av manglende respekt for såvel høy som lav. Han skal ha hatt et hissig temperament, og blir omtalt som kverulant og stridslysten (Ordahl, Finne-Grønn).

Men man skal kanskje være litt forsiktig med å male bildet av Schweder helt svart. Det virker klart nok at han har hatt en krevende personlighet, som stadig har ført ham inn i konflikter. Men vurderingen av Schweders embetsperiode i Christiansand kan ikke reduseres til et spørsmål om personlighet alene. Han må plasseres inn i den tid og på det sted han befant seg, og i det nettverk av maktforhold han virket i. Om ikke byfogdembetet var nytt, var i alle fall politimesterembetet det, og bare det i seg selv kan ha hatt et potensiale for konflikt. Som byens

21. Som prokurator ble han beskyldt for en rekke misligheter og overtramp (Finne-Grønn, Sundt, Ordahl).

første politimester hadde Schweder en rekke oppgaver som potensielt kunne gripe langt inn i befolkningens liv og levnet. Det er kanskje ikke tilfeldig at flere av de første norske politimestrene kom i konflikt med byens øvrighet og borgerskap på 1600- og 1700-tallet (Valen-Senstad, Supphellen, Fossen og Ertresvaag og Ellefsen). Og Schweders måte å forholde seg til lokale maktrelasjoner på, og de til ham, har nok hatt mye å si for hans skjebne. Det kan kanskje være verdt å merke seg at Hagerup ble utnevnt til sitt embete samme år som Schweder ble politimester. Selv om Schweder da hadde virket som byfogd noen år og blitt forsøkt avsatt i 1767, var det fra tiden Hagerup kom til byen at konfliktnivået steg markant. Det er klart at Schweder har gått langt over streken i en rekke sammenhenger, men det ser også ut til at Hagerup presset på for å få stoppet ham. Kanskje vokste misnøyen mot ham blant byens øvrighet og borgerskap til et slikt nivå at han ikke hadde noe annet valg enn å få han vekk. Kanskje ble det personlig. Det er ikke godt å si. Til og med Højesteret måtte medgi at prosessen hadde vært preget av flere saksbehandlingsfeil. At undersøkelseskomisjonens mandat stadig ble utvidet, at den undersøkte forhold som den formelt sett ikke var satt til å undersøke, og at man i denne forbindelse gikk i gang med å avhøre vitner, kan kanskje tyde på et stort trykk på saken og på hastverk. Og med ettertidens øyne kan det kanskje virke noe underlig at Abel, som satt i undersøkelseskomisjonen, selv ble konstituert som byfogd og politimester mens undersøkelsene pågikk.

Sweders periode som byfogd og politimester og prosessen mot ham, har dessuten en videre rettshistorisk interesse. Jeg kan ikke se at saken er viet særlig plass i den rettshistoriske forskningen så langt. Dette er påfallende, all den tid Schweder ser ut til å være den eneste norske politimester og byfogd som ble fradømt sine embeter i Højesteret i tiden frem til 1814. Det hendte fra tid til annen at norske politimestre ble strafforfulgt og dømt for ulike typer forhold, typisk gjennom en mulkt og krav om erstatning i politiretten (Aschehoug, s. 142, Supphellen). Men det ble ingen annen norsk byfogd og politimester den tvilsomme ære til del å bli strafforfulgt gjennom en egen undersøkelseskomisjon, dom i Overhoffretten og til sist fradømt sine embeter av Højesteret i København. Dette gjør saken historisk interessant, samtidig som det unike ved den gjør at man nok skal være noe varsom med å trekke generelle slutninger om sakens og dommens betydning. Det er en spesiell sak, med mange og grove overtredelser. Vi vet heller ikke om dommerne gir det fulle og hele bildet av sine beveggrunner i domspremissene, og anklagene og det retten finner bevist er så omfattende og mangslunget at det er vanskelig å se klart hvilke forhold som er tillagt hvilken vekt av dommerne.

Men uansett hvordan man vurderer disse problemstillingene, er det klart at Schweders embetskarriere og prosessen mot ham gir flere viktige perspektiver til forståelsen av politiets fremvekst og utvikling, i Christiansand og i landet som helhet. Den gir nyanser til forståelsen av hvordan de første norske politimesterembetene ble til, og kompleksitet til spørsmålet om initiativet til opprettelsen av disse embetene kom «ovenfra» (fra København) eller «nedenfra» (lokal øvrighet, borgerskap eller enkeltpersoner). I Christiansand hadde byfogden før Schweder argumentert for opprettelsen av et slikt embete ut fra motiver om bedre avlønning, selv om det ikke førte direkte til opprettelse av et eget politimesterembete. Da Schweder ble utnevnt til byfogd kom han utenfra og bakgrunnen for at han fikk dette embetet fremstår som noe underlig, i alle fall når man kjenner til hans relasjon til hoffet gjennom ekteskapet med Cassandra Bonde. Og da han ble utnevnt også til politimester, virker det ikke som han hadde noen bred støtte verken i den lokale øvrighet eller borgerskap, slik som i større eller mindre grad hadde vært tilfellet i andre stiftsbyer. Og ikke minst viser prosessen mot Schweder at kongen og kancelliet kunne gripe direkte inn i en politimesters måte å utøve sitt embete på, om man fant det nødvendig. Dommen i Højesteret viser at en politimester i Norge på 1760-70-tallet ikke kunne tillate seg hva som helst, verken overfor overordnede eller borgerne, heller ikke overfor mennesker fra lavere sosiale lag.

Utrykte kilder

Højesterets protokoll, dom av 20. oktober 1773, Riksarkivet i Danmark, Digitalarkivet.
Overhoffretten 1667-1797, Domsprotokoll 1772, Riksarkivet, Digitalarkivet.
Kristiansand politirett, politirettsprotokoll 1767-1832, Statsarkivet i Kristiansand.

Litteratur

Aschehoug, T.H. (1897). *De norske kommuners retsforfatning før 1837*, Christiania.
Borgerrulle for Kristiansand 1641-1820. (1952). Utgitt av Kristiansand by, Kristiansand.
Ellefsen, B. (2018). *Politiens politikk og politikkenes politi*, Bergen.
Falck-Jensen, A. og Hjort-Nielsen, H. (1958). *Candidati og examinati juris 1736-1936 mv. IV*, København.
Finne-Grønn, S.H. (1932). *Norges prokuratorer, Sakførere og Advokater 1660-1905*, Oslo.
Fossen, A.B., Ertresvaag, E. (1992). *Til Indvohnernes større Sikkerhed. Bergen politikammer 1692-1992*, Bergen.
Heivoll, G. (2018). *Lovens lange arm? En studie av polititjenesters rolle som rettshåndhevere*, Oslo.
Hjort-Nielsen, H. (1935). *Danske prokuratorer med kongelig bevilling 1660-1869*, København.
Härter, K. og Stolleis, M. (hrsg.) (1996-2017). *Repertorium der Polizeyordnungen der Frühen Neuzeit*, Frankfurt am Main.

- Kjelby, G.J. (2017). «Doms- og foreleggskompetansen i politisakene: særlig om politimesterens «dømmende myndighet i ringe Bødemaalsager» og foreleggsinstituttets fremvekst», i Heivoll, G. og S. Flaatten (2017). *Rettslige overgangsformer: politi- og kriminalrett i nordisk rettsutvikling*, Oslo.
- Klitgaard, C. (1944): «Cassandra Bonde», i Norsk slekthistorisk tidsskrift, nr. 9. bd. IX.
- Knudsen, P.U. (2001). *Lovkyndighed og vederhæftighed: Sjællandske byfogeder 1682-1801*, København.
- Kneemeyer, F.-L. (1978). «Polizei», i Brunner, O., W. Conze, R. Koselleck (Hrsg.). *Geschichtliche Grundbegriffe*, Vol 4, Stuttgart.
- Mührmann-Lund, J. (2019). *Borgerligt regimente: Politiforvaltningen i købstæderne og på landet under den danske enevælde*, København.
- Ordahl, S. (1976). *Kristiansand politimesterembete 200 år*, Kristiansand.
- Supphellen, S. (1986). *Trondheim politimesterembete under eneveldet 1686-1814*, Trondheim.
- Stampe, H. (1797). *Erklæringer, Breve og Forestillinger*, København.
- Stevnsborg, H. (2010). *Politi 1682-2007*, Fredriksberg.
- Steen, S. (1941). *Kristiansands historie 1641-1814*, Oslo.
- Sundt, T. (1927). «Den store prosessen mellem kanselliråden på Berge og gjestgiverkonen på Bergsager og litt til av Lyngdals kronike», Norsk slekthistorisk tidsskrift, bd. 1.
- Valen-Sendstad, F. (1953). *For lov og rett i 200 år: Oslo politis historie*, Oslo.
- Weber, M. (2002). *Die Reichspolizeiordnungen von 1530, 1548 und 1577*, Frankfurt am Main.
- Wessel-Berg, Fr. Aug. (1847). *Kongelige Rescripter, Resolutioner og Collegial-Breve for Norge: i Tidsrummet 1660-1813*.